

Anadolu ve Rumeli Gümüş Madenleri (1453-1789)

Erdem Saka*

ORCID:0000-0001-8149-6949

Öz

Osmanlı İmparatorluğu, gümüş madenlerinin işletimini, denetimini ve yurtdışına giriş çıkışlarını sıkı sıkıya denetlemiştir. Osmanlılarda, büyük bir harp sanayini ve yoğun savaşları finanse etmek için bir mübadele aracı olarak gümüş sikkeler, siyasî ve iktisadî açıdan çok önemlidir. Yani bir bakıma Osmanlı Devleti'nde altın ve gümüş madenlerinin tarihi aynı zamanda Osmanlı parasının tarihi; bakır, demir ve kurşun gibi madenlerin tarihi de bir bakıma harp sanayi tarihidir. Osmanlı Devleti, Rumeli'deki gümüş madeni çıkarılan bölgeleri hızlı bir şekilde temellük edinmiştir. Osmanlılar, Gümüş madenlerinin ele geçirilmesiyle önemli bir gelir kalemi elde etmiştir. Anadolu ve Rumeli madenlerinin düzenli bir şekilde işletilmesini ve üretimin devamlılığını esas almıştır. Bu çalışmada başta mühimme defterleri olmak üzere kronikler, seyahatnâmeler ve araştırma-inceleme eserlerden yararlanarak Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatında gümüşün kullanım alanlarını inceledik. Ayrıca, Gümüşhane, Amasya, Sidrekapısı ve Novo Brdo gibi gümüş madeni tedarik edilen en önemli maden bölgelerini kısaca incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Anadolu, Novo Brdo, Gümüşhane, Gümüş

Gönderme Tarihi: 27/05/2019

Kabul Tarihi:22/06/2019

* Araştırma Görevlisi, Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: erdemsaka@bayburt.edu.tr,

Silver Mines The Anatolia and Rumeli (1453-1789)

Erdem Saka

ORCID:0000-0001-8149-6949

Absract

The Ottoman Empire strictly controlled the operation, control and entry and exit of silver mines. The silver coins, as a means of exchange for financing a large war industry and intensive wars, are very important politically and economically. In other words, the history of gold and silver mines in the Ottoman Empire is also the history of Ottoman money; The history of metals such as copper, iron and lead is in a way the history of warfare. The Ottoman Empire quickly conquered the regions where the silver mine was extracted in Rumelia. The Ottomans, obtained an important income item with the seizure of these mines. It is based on the regular operation of the mines in Anatolia and Rumelia, and the continuity of production. In this study, we examined the usage areas of silver in Ottoman social and economic life by making use of chronicles, travel books and research-examination works, especially in the mühimme register. In addition, we briefly examined the most important mining regions where silver mines were supplied such as Gümüşhane, Amasya, Sidrekapısı and Novo Brdo.

Keywords : Ottoman Empire, Anatolia, Novo Brdo, Gümüşhane, Silver

Received Date: 27/05/2019

Accepted Date: 22/06/2019

СЕРЕБРЯННЫЕ РУДНИКИ АНАТОЛИИ И РУМЕЛИИ (1453-1789)

Резюме

Османская империя строго настроено контролировала работу серебрянных рудников, а также ввоза и вывоза их за границу. У османов серебрянные монеты имеют очень важное значение с политической и экономической точек зрения, как средство обмена для финансирования крупной военной промышленности и интенсивных войн. Иными словами, история золотых и серебрянных рудников в Османской империи также является историей османских денег; история металлов, таких как медь, железо и свинец, в некотором роде является историей военной промышленности. Османская империя очень скоро приобрела регионы серебрянных рудников в Румелии. Османы получили важный доход с захватом этих серебрянных рудников. Они целенаправленно стремились к регулярной эксплуатации и к непрерывному производству работ в шахтах Анатолии и Румелии. В этой работе опираясь на хронику, путевые и исследовательские книги, а также на книги по праву будут затронуты темы использования серебра в социальной и экономической жизни Османской империи, а также будут затронуты важнейшие горнодобывающие регионы, такие как Гюмюшьхане, Амасия, Сидрекапысы и Ново Брдо.

Ключевые слова: Османская империя, Анатолия, Ново Брдо, Гумушане, Серебро

Получено: 27/05/2019

Принято: 20/06/2019

Giriş

Osmanlı Devleti'nde gümüş madenleri; XIX. yüzyıla kadar askerî, iktisadî ve doğal olarak siyasî açıdan büyük bir ehemmiyete haiz olmuştur. Anadolu ve Balkanlar'daki gümüş madenlerine yakın yerlerde darphâneler kurulmuştur. Buralarda tesis edilen darphâneler günümüzün merkez bankasının şubeleri hüviyetinde olmakla birlikte çıkarılan madenlerden darphânelerde gümüş para basılırdı. Özellikle Gümüşhane, Sidrekapısı ve Novobrdó gibi büyük gümüş rezervlerine mâlik madenler devlet açısından çok mühimdir. Mezkûr dönemde paranın metalik değerinin alım gücüyle müsâvi olması madenlerin ehemmiyetini bir kat daha arttırmakla birlikte gümüş madenleri; mâlîye ve ekonomiyi kendisine bağımlı kılmıştır. Ayrıca gümüşten ibrik, leğen, sürahi, tabak, sahan, kadeh, tas, kemer, eğer takımları, küpe, ayna çerçevesi, şamdan, sini, makas ve kalem gibi birçok eşya üretilmiştir. Bundan mütevellid gümüş, Osmanlı iktisadî ve içtimaî hayatında önemli bir yer edinmiştir.

Osmanlılar, Anadolu'daki gümüş madenlerinin bir kısmını kuruluş devrinde ele geçirirken, Doğu Karadeniz'deki maden havzalarını Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon Rum İmparatorluğu'nu ortadan kaldırması ve Akkoyunlular'ı yenilgiye uğratılmasıyla ele geçirmiştir. Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki madenlerin bir kısmı ise Yavuz Sultan Selim döneminde ele geçirilmiştir. Balkanlardaki maden bölgeleri ise tedrici olarak II. Murat, II. Mehmet ve Kanûni devrinde fethedilmiştir. Bu fetihlerle beraber Osmanlı Devleti yeni gelir kaynakları elde etmiş ve buralardaki üretimin devam etmesini hedeflemiştir. Savaş zamanında istikrârsızlaşan maden bölgelerinde, fetihlerden bir süre sonra tesis edilen düzen sayesinde çalışmalar inkitâyâ uğramadan devam etmiştir.

Amerika kıtasından gelen düşük mâlîyetle elde edilmiş ucuz gümüş, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı madenlerindeki gümüş üretimini olumsuz etkilemiştir. Peter Frankopan, Sevilla'da gümüş ve altının buğday gibi depolandığını ve bir gözlemcinin tek bir günde üç yüz otuz iki araba dolusu gümüş altın ve incinin

getirilip resmî olarak sayıldığını söylediğini beyan etmektedir.¹ Bolivya’da yeni tekniklerle çıkarılan Potosi gümüşü İber Yarımadası ve İtalya’ya getiriliyor, buradan ise at, ipek ve baharat gibi doğu ürünleriyle mübadele edilmek üzere Hindistan ve Çin’e akıyordu. Gümüş yolu dünyayı bir kemer gibi çevrelemişti.² Kayıtlardan anlaşıldığı üzere gümüş, XV. ve XVI. yüzyıllarda dünya ticaretini canlandıran, küresel kentler ve ticaret ağları ortaya çıkaran değerli bir madendir.

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren hızla genişleyen toprakları bağlamında siyasî, iktisadî ve içtimai olarak birçok alanda hızla teşkilatlanmış, kurumsallaşmış ve büyük bir siyasî teşekkül halini almıştır. Osmanlı Devleti yeni temellük ettiği topraklardaki tarihi mirası, kurumsal birikimleri, teknik ve kültüre dair terminolojiyi de kısmen tevarüs etmiştir. Bu bağlamda konumuz olan madenlerin bulunduğu toprakları mülk edinirken, doğal olarak bu madenlerin teknik ve hukuki terminolojisini de tevarüs etmiştir. Bu hukuki miras, kısmen devletin şer’î yapısına göre yeniden düzenlemiştir.

Anadolu’da Keban-Ergani, Gümüşhane, Espiye, Canik, Küre, Kastamonu; Balkanlar’da ise Sidrekapısı, Novo Brdo, Kratova ve Rudnik gibi yöreler Osmanlı Devleti’nin en önemli gümüş madenlerinin olduğu yerlerdir. En zengin gümüş yatakları ise Balkanlar’da yer almaktadır. Osmanlı Devleti döneminde Rumeli’de madencilik faaliyeti artmış ve yeni maden ocakları açılmıştır. Sırbistan’da Novo Brdo, Kratovo, Rudnik, Trepca ve Zaplanina’da bakır, kurşun, altın, demir ve bu arada önemli miktarda gümüş elde edilmiştir. En önemli gümüş istihsâl merkezi Selânik yakınlarında Sidrekapısı idi. Bosna-Hersek’te çeşitli maden merkezlerinde gümüş ve kurşun çıkarılıyordu.³

Osmanlı İmparatorluğu, gümüş madenlerindeki üretimin harp zamanında dahi devam ettirilmesine önem vermiş, yabancı ülkelere her zaman gümüş ihracını yasaklamış, hatta gümüşü iç piyasada dahi belirli esnaflara günlük kotalarla tevzi etmiş ve gümüşün ham olarak halkın elinde dolaşımına müsaade etmemiştir. Bundan mütevellid tüccarları ve halkı sıkıca denetlemiş yurtdışına gümüş para çıkarılmasına mani olmaya çalışmış ve sahte para basan kalpazanları cezalandırmıştır. Alacahisar kadısına yazılan bir hükümde, Demirci Mustafa isimli Çingene'nin kalpazan olduğu, adı geçen demircinin eşyaları arandığında bir adet kuruş kalıbı, bir miktar gümüş ile

¹ Peter Frankopan, *İpek Yolu*, çev. Mengü Gülmen, İstanbul: Pegasus Yayınları., 2018, 248.

² Frankopan, *İpek Yolu*, 268.

³ Halil İnalcık, “Rumeli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 35, İstanbul: TDV Yay., 1989, 234.

karışık bakır ve bir miktar da kuyumcu toprağı bulunduğu, her ne kadar kendisi bunları bakır yüzük dökmekte kullandığını söylese de yüzük dökmeyi beceremediği gibi bir kuyumcunun da bu malzemelerin kalpazan malzemeleri olduğunu beyan ettiği bildirildiğinden, adı geçenin derhal yakalanarak kalpazanlık âletleriyle birlikte İstanbul'a gönderilmesi⁴ emredilmiştir.

1-Madenlerin Hukuki Statüsü

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın ortalarına kadar maden işletmelerini “Emanet usulü”ne göre idare etmiştir. XIX. yüzyılda ise devletin mâlî güçlükleri nedeniyle ve yabancı müteşebbis çekme arzusuyla genellikle 99 yıllığına “İhale Usulüyle İmtiyaz” vermeye başlamıştır. Ancak bu zamana kadar “Emanet usulü”yle idare edilen madenler devlet tarafından atanan maden emini vasıtasıyla idare edilmiştir. Maden eminleri günümüzdeki kamu görevlileri gibi görevlerini ifa ederler yaptıkları işin kârı zararı devlete ait olurdu.

XVI. yüzyılın ortalarına doğru tımar rejimini de içine alarak yaygınlık kazanan iltizam sistemi, işletmenin mâlîye tarafından tespit edilen yıllık gelirin asgari ve azami değerleri de düşünülerek müzayede usulüyle ve peşin olarak belli bir meblağ alınarak mültezimlere devredilmesidir. Mukataanın getireceği gelir, kâr ve zarar dengesine göre kıymetlendirildikten sonra mültezimler devlete yıllık ödeyebileceği miktara dair teklif yaparlardı. Hazine bunlar arasından en yüksek teklifi yapan mültezime tahvil adı altında üç, altı veya dokuz yıllık devre içerisinde mukataayı işletme hakkını verirdi. Mültezimler belirlenen sürelerde devletin temin ettiği mâlî ve idari kolaylıklardan yararlanarak, kanunlar çerçevesinde bir müteşebbis gibi hareket ederdi. Müzayede de tespit edilen miktarı hazineye ödedikten sonra geri kalanı kendisine meşrû kâr olarak kalabilmekteydi. Mültezimler elde ettikleri gelirden devlete ödeyecekleri miktarı, üç ya da altı aylık sürelerle taksit ettirerek, kıst adı altında hazineye teslim ederlerdi. Mukataanın önemine göre mültezim tek şahıs olabileceği gibi birkaç kişiden oluşan bir ortaklık veya gelir düzeyine göre birkaç mukataa topluca tek bir mültezime verilebilmekteydi.⁵

Osmanlı Devleti'nde madenci taifesi, madeni çıkarıcılar, kâl ve izabe edenler, nakledenler, madene yakacak temin edenler ve madeni koruyan askerler ve siviller gibi

⁴ 10 Safer 973 (6 Eylül 1565), Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), 5 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm 208, 39.

⁵ Mustafa Altunbay, “Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010, 21.

büyük bir camiadan oluşmaktaydı. Örneğin Bilecik madenlerinde Kanunî devri tarihlerinde aynı zamanda altı bine yakın işçinin çalıştığı düşünülürse adedi, büyüklü küçüklü yüzü geçen maden ocaklarında çalışan işçiler mecmunun bunlara odun, kömür, kütük taşıyan maden mıntıklarında imâl edilen ham ve işlenmiş madenleri getiren civar halk, muhafızlar ve yardımcıları, ekseriya maden işlerinde istihdam edildiklerinden o zamanın nüfus nisbetine göre epey büyük bir yekûn teşkil ettiği kolayca tasavvur edilebilir.⁶ Madenler iktisadî ehemmiyete haiz olduğu için eşkıyalık faaliyetlerine de maruz kalmıştı. Madenler, bu tür tehlikelerden askerî taife tarafından korunurdu. Askerî sınıftan olanlar, müsellemler, yörükler, topçular, emekli sipahiler, madenciler madenlerde çalışanları oluştururken; voyvodalar, zabıtlar, martaloslar, subaşları, bölükbaşları ve sekbanlar madenlerin korunmasında görev almışlardır.⁷

Osmanlı Devleti'nde madenlerdeki her türlü çalışma ve uygulamalar Osmanlılardan önceki geleneklere ve bazen örfî değerlere göre yürütülmüşse de devletin teokratik yapısına binaen ağırlıklı şer'î hukuka göre yürütülmüştür. Başlangıçta devletin kurucu ve teşkilatçı kabiliyet ve siyaseti sayesinde bazen şer'î ahkâm, bazen mahalli örf ve adet ve bazı sırf mirî menfaat göz önünde tutularak ufak tefek tahavvüllerle tatbik edilmiş⁸ olan hükümler XIX. yüzyılın ikinci yarısında çıkarılan maden nizamnâmelerine kadar cari olmuştur. Ayrıca madenlerin yakacakları ormanlar ve civar köylerden tedarik edilirdi. Bu durum zamanla ormanların tahrip edilmesine yol açmıştır. Bunun yanında erzak ve işçi gibi ihtiyaçlar da çevre köylerden tedarik edilirdi. Madenlerde çalışmak üzere civar karyelerden birkaçının ahalisi tekâlifden affedilir, reayadan ayırt edilerek madencilik ve o zamanın tabiri vechile, kürekçilik hizmetinde kullanılırdı. Bunların ekseri zımmi taifesiydi. Madenlerde çalışanların işlerine valiler ve hâkimler müdahale edemezlerdi. Davalarını faslettirmek için İstanbul'a ve sair vilayetlere gitmelerine müsaade edilmezdi.⁹ Görüleceği üzere Osmanlı Devleti madenlerdeki çalışanlara vergi muafiyeti gibi imtiyazlar vermiş ancak onları sıkı sıkıya denetlemiş madende üretimin devamlılığını prensip edinmiş ve çıkarılan cevherleri de sıkı denetime tabi tutmuştur.

⁶ Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden İşletme Hukuku", Ankara: *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, .II, (1942): 117.

⁷ Murat Turan, "Madencilüğümüzün Tarihsel Gelişimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, 2013, 50.

⁸ Çağatay, *Maden İşletme Hukuku*, 119.

⁹ Ahmed Refik Altınay, *Osmanlılar Döneminde Türkiye Madenleri (967-1200)*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989, 4.

2-Gümüşün Kullanım Alanları

a-Mâlîye

Gümüş madeni paranın hammaddesidir ve para politikasının nüvesini oluşturmaktadır. Ayrıca, gümüş akçe Osmanlı pazarının yüzyıllar boyunca en önemli mübadele aracıdır. Paranın kendisi metal değeriyle eşdeğer olduğu için Osmanlı halkı zaman zaman parayı kırparı ve değerli maden elde ederdi. Zanaatkârların çoğunluğunun dâhil olduğu düşük gelirli insanları özellikle kötü etkileyen parasal bunalımlara ya zaten baştan beri standardın altında olan ya da bazı insanların küçük miktarlarda gümüş elde etmek için kenarlarını kırptıkları düşük değerli sikkelerin (para) dolaşımı neden olmuştu.¹⁰ Devlet ise bu kırılmış parayı, diğer akçelerle birlikte darphâneelerde yeniden basıp dolaşıma sokardı. Topçular kâtibi Abdulkâdir Efendi, darphânedede bir dirhem simden on akça gümüş kesildiğini bunun bir akçesinin üretim masrafı olarak darphâne çalışanlarına verildiğini¹¹ beyan etmiştir. Diğer yandan devletin mâlî politikası, altın ve gümüş madenlerinin bolluğu ve dünya pazarlarındaki altın-gümüş miktarıyla doğrudan ilişkilidir.

Türk-İslam devletlerinde sikke basmak hâkimiyet sembolü olmakla beraber para bir mübadele aracı ve zenginlik kıstası olagelmıştır. Ancak para kadim dönemlerden beri farklı malzemelerden üretilmiştir. Anadolu'da XII. yüzyılın sonlarından itibaren Konya ve Kayseri'de gümüş sikke basıldığı aşikâr olmakla birlikte Osmanlılar'da ilk gümüş akçenin Osman Bey zamanında mı, yoksa Orhan Bey zamanında mı basıldığı hala ihtilâflıdır.¹²

Yeniçağ'da, Osmanlı Devleti'nde altın ve gümüş madenlerinin tarihi aynı zamanda Osmanlı parasının tarihi, bakır, demir ve kurşun gibi madenlerin tarihi de bir bakıma harp sanayi tarihidir. Ortaçağ'da bir ülkede para değerinin belli miktarda değerli maden stokuna bağımlı olması ekonomi ve mâlîyeyi koşullandıran temel faktördür. Günümüzde olduğu gibi para hacmi istendiği kadar artırılmaz; piyasada ve hazinede ihtiyaç artınca sıkıntı kendini gösterir. Kamu giderlerinde artış, yeni vergilerle hazinede

¹⁰ Suraya Faroqhi, *Osmanlı Zanaatkârları*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017, 325-326.

¹¹ Ziya Yılmaz, *Topçular Kâtibi Abdulkâdir (Kadri) Efendi Tarihi*, Ankara, c. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003, 695-696.

¹² Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018, 331.

altın ve gümüş yığılması piyasayı etkiler; para sıkıntısı baş gösterir; tüccar malı malla değişime ve vadeli satışa daha çok başvurarak sıkıntıyı hafifletmeye çalışır. Altın ve gümüş stokunu artırmak için yeni madenler açılması önemlidir.¹³ Öyle ki altın ve gümüş madenlerinin bol olduğu dönemlerde sikke ve sair paralar istikrârını korumuş, gümüş kıtlığı olduğu dönemlerde ise bu istikrâr bozulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde ilk altın para ise 1478'de İstanbul'da Fatih Sultan Mehmet devrinde basılmıştır. Altın sikkeler sarraflar, yüksek devlet memurları ve bir ölçüde de orta ve büyük ölçekli imâlâthâne sahipleri tarafından kullanılmaktaydı. Öte yandan, nüfusun çok büyük bir bölümünü oluşturan köylüler, göçerler ve kentliler için altın sikkelerin değeri, kullanamayacakları kadar yüksekti.¹⁴ Ancak daha önceleri Osmanlı darphânelerinde Venedik altını (duka, florin) basıldığı bilinmektedir.¹⁵ XV. yüzyılın son çeyreğinde altın sultanisinin piyasaya sürülüşüne kadar, Osmanlı sikkeleri küçük gümüş akçe ve bakır mangırdan oluşuyordu. Osmanlılar XV. yüzyılda Selçukluların ve İlhanlıların örneklerini izleyerek, önde gelen ticaret ve kent merkezleri ile önde gelen madenlerde veya onların yakınında çok sayıda darphâne kurdular.¹⁶

Osmanlı Devleti'nde de bakır, gümüş ve altın gibi madenlerin kıtlığı ya da üretiminin azalması deyim yerindeyse mezkûr dönemlerde dahi krizlere yol açabilmekteydi. Örneğin, II. Mehmet devrindeki tağşışların ana nedeni ağırlıkla artan askerî harcamalar ve hazineye ek gelir sağlama arzusu idi. Osmanlı Devleti, II. Mehmet devrinde ekonomik sıkıntıları giderebilmek ve ek gelir sağlamak için düzenli olarak akça tağşışına başvurmuştur. Her tağşış işlemiyle birlikte, 100 dirhem gümüşten üretilen akçe miktarı artırılmakta, bir akçelik gümüş sikke giderek küçülmekteydi.¹⁷ Fatih'in 1462, 1470, 1475, 1477 tarihlerinde dört kez bu yönteme başvurduğunu ve 1450'de 100 dirhem gümüşten 278 akça basılırken, 1475'te 355-457 akça kesildiğini tespit ediyoruz. Fatih, halkın darphâneye getirmek zorunda olduğu her 12 akça için, 10 akça vererek toplanan gümüşün ticari değerini esas tutuyor, hazine için yüzde 17 civarında vergi alıyordu.¹⁸

¹³ Halil İnalçık, "Ortaçağ'da Para Politikası Para Değerli Maden İlişkisi", *Makaleler I*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2018, 162.

¹⁴ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, 63.

¹⁵ Halil Sahillioğlu, "Darphâne", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul: TDV Yay., 2008, 155.

¹⁶ Pamuk, *Paranın Tarihi*, 31.

¹⁷ Pamuk, *Paranın Tarihi*, 43.

¹⁸ İnalçık, *Ortaçağ'da Para Politikası*, 167.

XIV. yüzyılın sonlarında Sırbistan ve Makedonya'daki zengin gümüş madenlerinin ele geçirilmesi de hiç şüphesiz, akçenin istikrârını korumasına yardımcı olmuştur. Buna karşılık 1444-1481 yılları arasında akçenin ağırlığı ve gümüş içeriği tam altı kez düşürüldü. Bu işlemlere tecdid-i sikke adı verilmekteydi.¹⁹ Tağşişlerle birlikte akçenin ağırlığı ve gümüş içeriği azaldığı için devletin çeşitli kademelerinde yönetime karşı muhalefet oluşmaktaydı. Özellikle yeniçeriler bu duruma Buçuktepe'de isyan edince günlükleri üç akçeden üç buçuk akçeye çıkarılmıştır. Bu tür hoşnutsuzluklar II. Mehmet'in ölümünde de tezâhür edecektir.

Osmanlı Devleti'nin siyasî ve askerî açıdan duraklamaya başladığı dönemler Osmanlı madenciliğinin de buhran dönemlerine denk gelmektedir. XVI. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı madenciliğinde gerileme gözlemlenmektedir. Bu dönem Osmanlı parasının içinde bulunduğu iktisadî buhranın da gözlemlendiği dönemdir. Çünkü 1585-86 tağşişinden sonra akçe kolay kolay toparlanmadı, 1640'lara kadar sürececek uzun dönemli bir istikrârsızlık dönemine girdi. Anadolu ve Balkanlar'daki darphânelerin üretim düzeylerinin XVII. yüzyılın başlarından itibaren gerilediği, 1640'lar ve 1650'lerde neredeyse tümüyle durduğu, akçe piyasadan kaybolunca da yerini Avrupa sikkelerinin aldığı görülmektedir. Ortaçağ Avrupası'ndaki tağşiş uygulamaları üzerine yazdığı önemli makalede, Carlo M. Cipolla tağşişlerin en önemli sebeplerini şöyle sıralamaktaydı.²⁰

- a) Mâlî nedenler, bütçe açıkları ve devletin ek gelir sağlama ihtiyacı,
- b) Ekonominin para talebindeki artış; tedavüldeki para miktarını artırma gereği,
- c) Kimi toplumsal kesimlerden gelen kâr amaçlı enflasyon talepleri,
- d) Darphânelerin kötü işletilmesi,
- e) Tedavüldeki sikkelerin eskimesi, kullanım nedeniyle küçültülmeleri; sikkelerin kenarlarının kırılması.

Görüleceği üzere hemen her yerde tağşişler benzer nedenlerden tezâhür etmektedir. Aslında tağşişler devletin gümüş darlıklarına çözüm getirebilen düzenlemeler değil, devletin tabiri yerindeyse günü kurtardığı, kısa süreli ve konjonktörel düzenlemelerdi. Anadolu'da 1593- 1608 Celâli eşkıya tahripleri, köylü halkın toprağından kaçması, Avusturya ve İran'a karşı uzun yıpratıcı savaşlar (1593-

¹⁹ Pamuk, *Paranın Tarihi*, 43.

²⁰ Pamuk, *Paranın Tarihi*, 47.

1618) ve nihayet 1584-1600'de Avrupa gümüş paralarının (birçoğu sahte) Osmanlı pazarını istilâsı askerî, siyasî, ekonomik ve malî çöküntünün sebep ve sonuçlarıdır.²¹ Görüleceği üzere siyasî ve iktisadî istikrârın yükselişi ve çöküşü müsâvidir. Maden ve para politikaları da siyasî istikrâra sıkı sıkıya bağlıdır.

Gümüş madenlerinde altın, kurşun ve bakır gibi madenler de üretilmiştir. 1730 yılında Ergani madeninde 9151 kg gümüş, 1159.3 kg altın üretilmiştir.²² Keban madeninde ise 1730 yılında 5606.6 kg gümüş, 1759-60 yılında 151 kg altın üretilmiştir.²³ Görüleceği üzere Keban-Ergani madenlerinde bakırın yanında önemli derecelerde altın ve gümüş üretilmiştir. Espiye ve Novo Brdo gibi ağırlıkla gümüş üretim merkezlerinde de altın, bakır ve kurşun gibi madenler üretilmiştir.

b-Gündelik Hayat

Gümüş madenleri, gündelik hayatta da yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Çeşitli süs eşyalarından takılara, mutfak eşyalarından sikkelere kadar rutin ihtiyaçlarda da kullanılan gümüş; süs, gösteriş ve ihtişamın nişanesidir. İbrahim Peçevi Efendi, Hadım Süleyman Paşa'nın 1000 kadar gümüş kemerli kölesinden bahseder.²⁴ XVII. yüzyılın ortalarında İstanbul'a gelen seyyah Thevenot İstanbul'da kadınların altın ve gümüş küpe taktıklarını, erkelerin gümüş saplı hançerleri ve gümüş hançer kılıfları olduğunu nakletmektedir.²⁵

Diğer yandan gümüş ve altın mutfak eşyalarını halkın kullanması yasak olmakla beraber sarayda kullanıldığı kayıtlarda mevcuttur.²⁶ Gümüş özel merasimlerde giyilen muhtelif giysilerin yaldızlanmasında da kullanılmıştır.²⁷ Diğer yandan prestijli devlet erkânı tarafından kullanılan gümüş eşyalara mebzul miktarda rastlanmaktadır. Kanuni'nin ilk yıllarında vefat eden Mısır Beylerbeyi Hayır Bey'in Muhallefâtı'nda; iki gümüş ibrik ve gümüş leğen, on yedi gümüş şekerden, yirmi gümüş ibrik, bir büyük gümüş maşrapa, on dokuz küçük gümüş maşrapa, sekiz gümüş sürahi, yüz yirmi altı

²¹ İnalçık, *Ortaçağ'da Para Politikası*, 170.

²² Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, 127-129.

²³ Tızlak, *Keban-Ergani*, 121-123.

²⁴ İbrahim Peçevi Efendi, *Peçevi Tarihi I*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, 17.

²⁵ Jean Thevenot, *1655-1656'da Türkiye*, çev. Nuray Yıldız, İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1978, 82.

²⁶ Türkler arasında altın ve gümüş takımları yemek esnasında kullanmak yasak ise de, hükümdar onları kullanmaktan vazgeçmezdi. Hükümdarın annesi Vâlîde Sultan'a da kırk gümüş tabakla servis yapılırdı. Thevenot, *1655-1656'da Türkiye*, 150.

²⁷ Bütün bu merasime katılanlardan sonra, iyi koşumlu, her tarafı kıymetli taşlarla süslü, üzengilerinin bir kısmı gümüşten, bir kısmı da altından, eğerinin ön tarafı gümüş yaldızlı iri bir kütle halinde olan, diğer tarafta ise kolun yarısından daha uzun ve oldukça geniş, tamamen kıymetli taşlarla süslü bir bıçak bulunan, onbir at geliyordu. *1655-1656'da Türkiye*, 205.

gümüş tabak, sahan ve kadeh, iki gümüş tas, iki gümüş zevrak (Mekke’de yapılan içine zezem konulan bir kap), bir gümüş kaşık, üç altın kandel kadeh, üç gümüş tas kapakları, iki kıta gümüş harani (geniş tencere)²⁸ gibi birçok gümüş kap kakak kayıtlıdır.

Osmanlı İmparatorluğu gümüş madenlerini sıkıca kontrol etmiş, gümüşün yurtdışına çıkışına mani olmaya çalışmışsa da stratejik olarak addetmediği gümüş mutfak eşyalarının çıkışına zaman zaman müsaade etmiştir.²⁹ Diğer yandan şahsi gümüş eşyaları haricinde külçe olarak gümüş götürülmesine mani olmaya çalışmıştır.³⁰ Benzer birçok hadise sonraki yıllarda da meydana gelmiştir. Erzurum beylerbeyine yazılan bir hükümde; Daha önce yasaklandığı halde bazı tâcirlerin İran taraflarına bakır, gümüş vs. götürdükleri haber alındığından, buna karşı gerekli tedbirlerin alınması ve yasağa aykırı iş yapılmasına izin verilmemesi emredilmiştir.³¹ Mühimme defterlerinde gümüş yasağına dair birçok hüküm mevcut olmakla birlikte gümüşün sadece İran’a değil Hindistan’a ve doğuya akışına engel olunmasına gayret edilmiştir. San’a beylerbeyine San’a’dan Hindistan taraflarına silah ve gümüş âletler satıldığı duyulduğundan, kul tâifesi ile reâyâyâya tenbih edilerek bunun önlenmesi ve dinlemeyenlerin haklarından gelinmesi.³² emredilmiştir.

Evliya Çelebi, Osmanlılar’ın ele geçirdikleri Lapoviçse kalesinde 20 adet gümüş sahan, gümüş bardaklar, 7 adet gümüş kadeh, 10 adet gümüşlü kılıç ve 3 adet gümüşlü haç³³ Fırat Nehri kenarındaki İrem Bağı olarak da tasvir ettiği Havernak Kasrı’ndaki bütün lülelerin gümüşten yapıldığını ve fiskiyelerin de saf gümüşten yapıldığından bahseder.³⁴ Gümüş eşyaların Osmanlılar dışında da revaçta olduğu fethedilen yerlerden elde edilen ganimetlerden anlaşılmaktadır.

²⁸ Kürşat Çelik, Mısır Beylerbeyi Hayır Bey’in Muhallefâtı (1517- 1522), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXXIII, sy. 55, (2014): 173.

²⁹ Erzurum beğlerbeğine hüküm ki: Mektub gönderüb diyâr-ı şarktan gelen Acem tüccarı tâ’ifesi Rûm vilayetine ve Burusa’ya varub harîrlerin ve sair meta’ların fûrûht edüb girü diyâr-ı şarka gitmek üzere geldiklerinde âlet-i harbden ve yarar at ve yarar katırdan ve gümüş ve bakırdan yukarıya alıp gitmek için yükleri ve davarları bi’z-zat yoklandukda ba’zı tâcirlerde birer mikdar sahan ve tepsi bulunup yukarıya gönderülüb, Erzurum’da fûrûht itdirilmekle kendü evlerimiz için birer mikdar tepsi alıruz, küllice bakır olmadıktan sonra bize gadr olur, bu takdirce bu semtden gelüp gitmekden feragât ederüz diye cevâb iderler. Yukarı canibe gümüş ve yarar at ve silah gibi ihracı memnû nesnelere gitmesinden ihtiyat edüb bakır evânîsinden iki üç kıt’a sahan ve tepsi kullandıklarında mani’ü müzâhim olmayasun. 11 Rebiü’l-evvel 967, 11 Aralık 1559, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), 3 Numaralı *Mühimme Defteri*, Hüküm 664, 297.

³⁰ Bitlis beyine yazılan 20 Şaban 967/16 Mayıs 1560 tarihli hükümde Acem diyarına giden tüccarların kendilerine ait eşyaya müdahale olunmayıp; külçe hâlinde gümüş ve bakır geçirilmesine müsaade edilmemesi emredilmiştir. BOA, MD 3, Hüküm 1119, s. 495.

³¹ 3 Ramazan 973 (24 Mart 1566), BOA, MD 5, Hüküm 1303, 206.

³² 12 Zilkâde 973 (31 Mayıs 1566), BOA, MD 5, Hüküm 1755, 276.

³³ Seyit Ali Karaman, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 6. Kitap, c. I, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017, 80.

³⁴ Seyit Ali Karaman, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 4. Kitap, c. I, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017, 155.

c-Silahlar

Osmanlı silahlarının yapım aşamasında hammadde olarak genelde demir, bakır ve kalay gibi madenler kullanılmıştır. Gümüş ise süs ve gösterişe yönelik seçkin sınıfın silah süslemelerinde kullanılmıştır. Genellikle üst düzey bürokratların ve askerlerin ihtişam nişanesi olarak kılıçları, hançerleri, kemerleri ve atlarının koşum takımlarında gümüş kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca topuz, kılıç ve hançer kını, silah kabzası, gümüş kaplamalı tabanca ve tüfekler, gümüş kakmalı kalkan ve miğferler gibi birçok silahın yapımında veya kaplamasında da gümüş kullanılmıştır.

Altın ve gümüş işlemeli silahlar, aristokrat bir zümrenin kullandığı lüks silahlardır. Mısır Beylerbeyi Hayır Bey'in muhallefâtı'nda; iki gümüş kabzalı kılıç, hançer ve kılıç gibi silahlarını kuşanmak için de çelik ve gümüşten çeşitli kemerler, altın ve gümüşten yapılmış miğferler, bir gümüşlü billurla tutulmuş debbûs (topuz), atların gösterişli görünmesi için billur ve gümüş işlemeli koşum takımları kullanılmıştır.³⁵ Rüstem Paşa'nın terekesinde 600 adet gümüş eğer ve 130 çift gümüş üzengi,³⁶ kayıtlıdır. Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Bayezid'in gümüş eğerli atı da³⁷ kayıtlarda geçmektedir. Görüleceği üzere atların eğer takımlarından üzengilerine kadar gümüş, aslında ihtişam ve azametini nişanesi olarak kullanılmıştır.

Diğer yandan gümüş cevherinin Osmanlı harp sanayisi için en büyük önemi, gümüş madenlerinde aynı zamanda kurşundan top yuvarlağı ve fındık denilen tüfek mermisi üretilmesidir. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 Doğu Seferi'nde Canca (Gümüşhane) Darphânesi'nin bastığı gümüş ve bakır sikkelerle sefer masrafları karşılanmıştır. Ayrıca, Osmanlı Devleti İran, Gürcistan ve Dağıstan seferlerinde, askerlerin 'fındık' adı verilen tüfek mermileri ile top gülleleri bölgeden çıkarılan kurşun ve bakırla üretilmiştir.³⁸ Yine Kanuni Sultan Süleyman, Bağdat seferi esnasında Amid (Diyarbakır)'de konaklamış ve burada 10.000 kese akçe kestirmiş³⁹ ve bunları muhtemelen askerinin maaşını finanse etmede kullanmıştır.

³⁵ Çelik, *Hayır Bey'in Muhallefâtı*, 174-175.

³⁶ Karaman, *Evliya Çelebi*, 18.

³⁷ BOA, MD 3, Hüküm 26, 17.

³⁸ Adnan Güngör Üçüncüoğlu ve Eren Kömürlü, "Osmanlı Dönemi Gümüşhane İli Madencilik Tarihine Genel Bir Bakış", *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, sy. 9, (2016): 98-99.

³⁹ Karaman, *Evliya Çelebi*, c. 4, 1. Kitap, 32.

Osmanlılar'dan önceki birçok Türk devletinde de gümüşten yapılmış saldırı ve savunma silahlarına rastlanmaktadır. Altın ve gümüş ile bezenmiş Göktürk zırhları,⁴⁰ kayıtlarda sabittir. Evliya, Bitlis'te ele geçirilen? gümüş tel sargılı 1.700 adet mızrak, 200 adet saf gümüş topuz, 80 adet gümüş işlemeli eyer, 80 çift gümüş üzengi⁴¹ ile Amasya'nın Gök kazasında kendisine verilen bir gümüşlü ağır kılıç, beş gümüş kemer, beş gümüş okluktan,⁴² bahsederken Topçular kâtibi Abdulkâdir Efendi ise Revan Seferi hazırlıklarında gümüş topuzlu çavuşlardan⁴³ bahsetmektedir.

d-Süs ve Ziyet Eşyaları

İnsanoğlunun süslenme içgüdüğü, kadim dönemlerde süs ve ziyet eşyalarını üretmesine ve buna bağlı bir üretim sektörünün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İnsanoğlunun giyim kuşam telakkisi; azamet, süs, güzellik vb. ihtiyaç ve insiyâklarla şekillendiği için moda uyum eğilimi kadimden beri su götürmez bir gerçektir.⁴⁴ Osmanlı halkı da kuruluştan itibaren gösteriş ve beğenilme arzusuyla kendisini değerli madenlerden üretilen süslerle tezyin etmiştir. Ancak bu değerli madenler, devlet açısından stratejik önemde addedildiği için devlet ve halk arasında belirli teamülleri ortaya çıkarmıştır.

Süs ve ziyet eşyalarını üreten simkeşler ve kuyumcular işleyecekleri gümüşü darphâne eminden, günde iki yüz dirhemi aşmamak üzere alabilirdiler. İmparatorlukta üretilen bakır, demir ve gümüşün önemli bir kısmına devlet el koyardı. Reayanın gümüşü süs için kullanması sık sık yasaklanırdı.⁴⁵

Gümüş işleme süreci de kontrole tabi olup, işlenen gümüşler mühürlenip mühürsüz olanların kullanılmasının yasağı dolayısıyla kaçakçılığın engellenmesi amaçlanıyordu. Üzerinde yasak olan gümüş ya da eski akçe ele geçirilen kişi cezalandırılmaktaydı.⁴⁶ 31 Mart 1565 tarihli bir vesikada, gümüş arayıcıları tarafından üzerinde kalp akçe yakalanan birinin İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir.⁴⁷ Bu tür

⁴⁰ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015, 244.

⁴¹ Karaman, *Evliya Çelebi*, c. IV, 1. Kitap, 344-345.

⁴² Seyit Ali Karaman, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2. Kitap, c. II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017, 512-513.

⁴³ Yılmaz, *Abdulkâdir Efendi Tarihi*, 1013.

⁴⁴ Erdem Saka, 52 Numaralı Kadı Siciline Göre 19. Yüzyılda Sivas'ta Giyim Kuşam, *Studies Of The Ottoman Domain*, c. VIII, sy. 15, (2018): 1.

⁴⁵ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Devleti'nde Kentler ve Kentliler, Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi (1550-1650)*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, 230.

⁴⁶ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 3. bs., 2017, 611.

⁴⁷ Bursa kadısına yazılan hüküm de; Mustafa Mehmed, Osman oğlu İhsan ve Mehmed oğlu Ali isimli kişilerin ellerinde gümüşarayıcılar tarafından kalp akçe bulunup hapsolüdüğü ve bunların acilen İstanbul'a gönderilmeleri 28 Şa'bân 972, 31 Mart 1565, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), 6 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm: 940, 71.

suçlular genellikle kürek ve hapis cezasına çarptırılırdı. Ayrıca bu münferit hadiseden anlaşılacağı üzere Osmanlı idaresinin “gümüş arayıcıları” adında ‘muhtemel’ bir kolluk kuvvetinin olması gümüş kaçakçılığının özel bir soruşturma ve koğuşturmaya tabi olduğu anlaşılmaktadır. Bu da devletin gümüş madeni üzerine ne derece ihtimâmla durduğuna dair sarih bir delil hüviyetindedir. Görüleceği üzere halkın gümüş madenini elinde bulundurması yasak olduğu gibi onu işleyip piyasaya süren zanaatkârlara dahi darphânedan alabileceği günlük ham gümüş kotası koyulmuştur.

Osmanlı Devleti’nde özellikle kadınların gümüş takılarına dair seyahatnâmerde ve kadı sicillerinde birçok bilgi mevcuttur. Hayır Bey’in terekesinde bir kıta gümüş tavr (gerdanlık) ve gümüşlü kızıl yakût yüzük,⁴⁸ gibi eşine de ait olabilecek süs eşyaları kayıtlıdır. Evliya, Bitlis’te ele geçirilen bir sandıkta altın ve gümüşten bilezik, gerdanlık, istifan (taç) ve halhal⁴⁹ gibi süs ve ziynet eşyalarından bahsetmektedir.

Gümüşün süs amaçlı diğer bir alanı ise dokuma sanayidir. Özellikler gümüş işlemeli serâserler lüks olmakla birlikte Osmanlı’da kullanılan bir kumaş türüdür. Dokumasında çeşitli ipeklerden başka altın ve gümüşte bulunan kıymetli bir kumaş olan serâserler ile ipek ve altın veya gümüş kılardan dokunan kemhâ tezgahları İstanbul’da idi.⁵⁰ Ancak serâserler içindeki metal nedeniyle sert ve ağır olduğu için fazla tercih edilmezdi. Kürkler, sarayda kullanılan kaftanlar ve yabancı devlet temsilcilerine de giydirilen hil’atlerde de gümüş ve altın kullanıldığı görülmektedir. Evliya Çelebi Sofya’ya gittiğinde vali Melek Ahmet Paşa’nın kendisine serâser bir hil’at⁵¹ giydirdiğini nakleder.

3-Anadolu’daki Gümüş Madenleri

a-Gümüşhane Gümüş Madenleri

Anadolu’da Canca ve Amasya’da iki büyük gümüş madeni mevcuttur. Canca, günümüzdeki Gümüşhane ili olmakla birlikte kadim dönemlerden günümüze kadar muhtelif dönemlerde işletilmiştir. Evliya Çelebi, Gümüşhane’deki gümüş madenini Yunanlı Filikos’un bulduğunu İskender’in ise mamur hale getirdiğini nakleder.⁵² Özellikle Bizans döneminden günümüze kadar tarihi bir istikrâr göstermemesine

⁴⁸ Çelik, *Hayır Bey’in Muhallefâtı*, 171-172.

⁴⁹ Karaman, *Evliya Çelebi*, 4. Kitap, c. I, 346.

⁵⁰ Kütükoğlu, *Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapı*, 22.

⁵¹ Karaman, *Evliya Çelebi*, 6. Kitap c. I, 148.

⁵² Karaman, *Evliya Çelebi*, 2. Kitap, c. II, 399.

rağmen Gümüşhane'deki madenler faal olarak işletilmiştir. Gümüşhane'den günümüzde yıllık ortalama 6 ton altın çıkarılmaktadır.

Gümüşhane'de Osmanlı dönemi öncesinde gümüş çıkarılırken, Osmanlı Devleti döneminde altın ve gümüş başta olmak üzere çeşitli madenler çıkarılmıştır. Gümüşhane mukâtaası Devlet-i Aliyye'nin "en mücessem ve muazzam" mukâtaalarındandı.⁵³ Evliya Çelebi çıkarılan gümüş madenlerinin hiçbir diyarda bulunmadığından ve halkın bütün vergilerden muaf tutulduğundan bahseder. Bazıları âtil bazıları ise işler vaziyette olmak üzere 70 adet saf gümüş madeni olduğundan da⁵⁴ bahseder. Canca madeninin işleyişine ilişkin bilgi veren birkaç mühimme defteri mevcuttur; ancak bu kayıtlarda üretilen gümüş miktarına ilişkin herhangi bir rakam telaffuz edilmemektedir.⁵⁵

Osmanlı devrinde, Kanûni Sultan Süleyman ve özellikle IV. Murat dönemleri Gümüşhane'nin madencilik tarihi açısından zirvenin yaşandığı dönemler olarak kabul edilmektedir. Osmanlı devrinde, Gümüşhane'nin Canca Mahallesi'ndeki darphâne 12 çeşit gümüş ve altın para basıldığı, gümüş madenlerinin işletilmesi nedeni ile Gümüşhane şehir nüfusunun 60 bini bulduğu bilinmektedir.⁵⁶ Gümüşhane yakınlarındaki Canca kasabasının dışındaki darphâne, yörede çıkarılan gümüşten oldukça iyi nitelikte akçe yapıyordu. Bu az çok standart akçeler, sınırı geçen tüccarlar tarafından İran'a götürülüyordu.⁵⁷

Gümüşhane'nin muhtelif yerlerinde altın, gümüş, çinko, bakır, kurşun gibi birçok maden çıkarılmaktadır. Bunlardan birisi madencileriyle ünlü Kurum bölgesidir. Andreadis (2003), IV. Murat döneminde (1623 ile 1640 yılları arası) 6.000 ile 10.000 kişinin etkin olarak işletilen madenlerde çalışmak üzere çevre bölge ve illerden göç ederek Kurum bölgesine yerleştiğini bildirmiştir. Gümüşhane madeninin senelik geliratinın, o zamanki (muhtemelen 1560'lar) devlet bütçesinin aşağı yukarı yüzde beşinden fazlasını teşkil etmesi itibariyle iktisadî ve malî bakımdan, bu sanayinin, o zamanki halk ve ordu ihtiyacına tamamen kâfi geldiği, hatta Rusya İran ve kısmen İngiltere'ye bazı harp alet ve malzemesi verildiği için harp sanayi ve milli ihtiyaç bakımından, hasılı, hukukî, iktisadî, içtimai⁵⁸ açılardan Gümüşhane madenleri büyük

⁵³ Refik, *Türkiye Madenleri*, 8,

⁵⁴ Karaman, *Evliya Çelebi*, 2. Kitap, c. II, 399.

⁵⁵ Ümit Koç, "XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıl Ortalarına Değişen Gümüş Arzı ve Yansımaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C.VIII, sy. 27, (2009): 275.

⁵⁶ Üçüncüoğlu ve Kömürlü, *Gümüşhane İli Madencilik Tarihi*, 98.

⁵⁷ Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, 229.

⁵⁸ Çağatay, *Maden İşletme Hukuku*, 118.

ehemmiyet kesbeder. Ancak madenler işletme güçlüğü ve idari sorunlar nedeniyle 1850’de tamamen kapanmış, Müslüman ve Hıristiyan madenci halkın büyük bir bölümü bölgeden göç etmiştir.⁵⁹ Buradaki madenciler 19. yüzyılda Maden, Espiye, Diyarbakır, Sivas ve Ordu gibi muhtelif maden bölgelerine göç etmişler, madencilik faaliyetlerinde bulunmuşlar ve Kurumniler olarak anılmışlardır.

b-Amasya Gümüş Madenleri

Amasya’nın Gümüş kazası, kazaya adını veren gümüş madenleriyle marûftur. Burada erken dönemlerde gümüş çıkarılmakla beraber Osmanlı’nın ilk darphânelerinden birisi Amasya’da tesis edilmiştir. 1453’ten önce Anadolu’daki aktif Osmanlı darphâneleri Bursa, Amasya ve Ayaslug’daydı.⁶⁰ Fatih Sultan Mehmet’in vefatı yıllarına rastlayan yıllarda tutulan bir tahrir defterinde padişah hassına yazılan gelirler arasında Gümüş madeninden elde edilen gelirin Gümüş nahiyesi nefsi gelirleri ile birlikte 217.543 akçe miktarında olduğu görülmektedir. Bu madenden elde edilen vergi geliri 1520’de 340.000 akçe iken, 1576’da 221.322 akçeye gerilemiştir. Amasya darphânesinin 1520 ve 1576 yıllarında 50.000 akçedir.⁶¹ Ayrıca burada daha sonraları bakır madeni de çıkarılmıştır.

Evliya Çelebi, Gümüş halkının kaleyi, gümüş kap kacak hediyelerle Yıldırım Beyazıd Han’a teslim ettiğini, 100 akçe karşılığında iltizama verildiğini, mültezimin her sene devlete 70 kantar saf gümüş ile 1.000 çift gümüşlü at çulu ödediğini yazmaktadır. Ayrıca kuyumcuların bu saf gümüşü alıp yüz dirhemine on dirhem saf bakır karıştırıp damgalanmaya gönderdiğini ve şehrin bütün halkının bu gümüş madenlerinde çalıştığını nakleder.⁶²

c-Espiye Altın ve Gümüş Madenleri

Espiye’de çevresindeki köyleriyle birlikte kadim dönemlerde çeşitli madenleri bulunmuş ve zaman zaman önemli miktarda cevherler çıkarılıp iç ve dış piyasaya sürülmüştür. Örneğin; 1790 yılında Espiye’ye bağlı madenlerde üretilen 3082 vukiyye (bir okka: 1282 gr) ve 116 külçe bakır Tirebolulu Osman Reis’in gemisiyle İstanbul’a

⁵⁹ Güler Erüz, "Gümüşhane Kurum Vadisi Maden Köyü Yerleşmeleri", Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2009, 51.

⁶⁰ Rhoads Murphey, "Erken İmparatorluk Çağında Osmanlı Ekonomisi", *Osmanlı Dünyası*, düz. Christine Woodhead, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Alfa Yayınları, 2018, 63.

⁶¹ Adnan Gürbüz, "Toprak Vakıf İlişkisi Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı", Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1993, 189.

⁶² Karaman, *Evliya Çelebi*, 2. Kitap, c. II, 490.

sevk edildi.⁶³ Diğer yandan Espiye’de çıkarılan en değerli maden altındır. 1748’de Gümüşhane, Espiye, Karaerik, Kari, Kızılkaya, Lahanas, ve İsrail madenlerinde toplam 10.163 dirhem (yaklaşık 22.5 kg.) altın elde edilmekle 1750 yılında Espiye madeninde 237 iş gününde 3.805 kg gümüş elde edilmiştir.⁶⁴

1793-1794 yıllarında Espiye Maden emininin iki yıllık maaşı 2000 guruştı. Şer’îyye sicillerindeki başka hükümden anlıyoruz ki tutar bakırın batmanı 120 para ve tutmaz bakırın batmanı 100 paraydı.⁶⁵ Espiye’nin zengin gümüş ve altın madenleri olmakla bakır, simli kurşun, demir, kömür ve manganez gibi madenler de istihsâl edilmektedir. Ayrıca madenlerde çalışan işçiler Tirebolu ve Espiye halkından temin edilmiştir.⁶⁶

4-Balkanlar’daki Gümüş Madenleri

Balkanlar’daki maden bölgeleri Osmanlı Devleti’nin en zengin maden yataklarının bulunduğu yörelerdir. Bu madenlerden ağırlıklı altın ve gümüş çıkarılmaktadır. Bu maden ocaklarında Ortaçağ’da da maden çıkarılıp işlenmektedir. Balkanlardaki madenler Orta Avrupa’dan kadim dönemlerde gelen Bohemyalı ve Saksonyalı Alman madenciler tarafından işletilmekteydi. Fetih dönemlerinde bu madenlerde üretim düşmüşse de daha sonra Osmanlı Devleti’nin madencilğe verdiği önem sayesinde üretim artmıştır. Osmanlı öncesinde 10 ton olan Balkanlar’daki gümüş üretimi 1600’de 50 tonu buluyordu.⁶⁷ Ancak XVII. yüzyıldan itibaren Balkanlardaki gümüş üretimi önemli derecede düşmüştür.

1455-1463 yılları Türklerin Balkanlarda hâkimiyet mücadelesi verdiği bir dönemdir. Bu dönemde Hırvatistan hariç tüm Balkanlar Türk akınlarına maruz kaldığından üretim azalmış, madeni para ticareti durma noktasına gelmişti. Bölgelere göre bazı farklılıklar olmakla birlikte madenler büyük zarar görmüş; maden yerleşmeleri yıkılmış ve nüfus dağılmıştı.⁶⁸ Fatih Sultan Mehmed, Bosna ve Sırbistan’daki altın ve gümüş madenlerini kontrol etmek için 1454-1464 yılları arasında yoğun bir çaba harcadı. Bu madenleri ele geçirdikten sonra Sırp ve Rum sermaye sahipleri mültezimler eliyle üretim düzeylerini artırmaya çalıştı. Fatih Sultan Mehmed

⁶³ Süleyman Beyoğlu, “Tirebolu Şerîyye Sicillerine Göre Espiye (1788-1914)”, *Tarihi, Kültürel Özellikleri ve Gelenekleriyle Espiye Sempozyumu*, Espiye Belediyesi Yayınları, İstanbul 2007, 64.

⁶⁴ Halil Sahillioğlu, “Altın”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yay., 2008, 535-536.

⁶⁵ Beyoğlu, *Espiye (1788-1914)*, 65.

⁶⁶ Erdem Saka, “II. Abdülhamit Dönemi’nde Giresun ve Çevresinde Madenler”, Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi, 2016, 31.

⁶⁷ Küttükoğlu, *Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapı*, 322.

⁶⁸ Koç, *Gümüş Arzı ve Yansımaları*, 272.

döneminde, bu madenlerdeki altın ve gümüş üretim miktarları aşağıdaki tablodaki gibidir.⁶⁹

Baklanlardaki başlıca madencilik bölgeleri, (1468-77) Bin akçe olarak üç yıl karşılığı		
Mukata'a Birimi		Mültezimler
Sırbistan'da Vilk ve Laz madenleri	8.000 (1468'de)	Novobrd'o'dan Yani Kantakuzenos, Serez'den Yorgi İvrana, Serez'den Tomanin Kantakuzenos, İstanbul'dan Palologoz
Kratova ve Sidrekapsi madenleri	2.250 (1471'de)	Kratovalı Abdullah oğlu Ali, Kaya oğlu Yuvan, Mladin oğlu Vuk
Hersek beylerbeyliğinde yeni işletmeye açılan madenler	159 (1477'de)	

Fethedilen yerlerde kısa sürede içtimâi ve istisâdî hayat istikrâra kavuşmuştur. Günümüzün uzman tarihçilerinden Sima Cirkovic XV. yüzyılın ikinci yarısında Sırbistan ve Bosna'daki gümüş madenlerinin toplam üretimlerinin yılda 10 tondan az olmadığını vurguluyor. Bu gümüşün karayoluyla İstanbul'a yollanan küçük bir miktarı dışında tümü, Dubrovnik yoluyla Venedik'e oradan da İtalya'nın diğer bölgelerine ve Sicilya'ya ihraç ediliyordu.⁷⁰ Zaten Klasik devirde Osmanlı Devleti maden rezervleri bakımından kendine yetmektedir. Ancak XVII. ve XVIII. yüzyıllarda durum menfi olarak değişecektir.

Sırbistan'da 1459'da Semendire'nin yeniden fethiyle tamamlanan çok uzun süreli bir hedef olan Osmanlı istilâsından önce, Osmanlılar başlıca gümüş tedarik kaynakları yoğun bir biçimde Trakya'daki (Sidrekapsi ve Serez) ile Makedonya'daki (Kratova ve Üsküp) birkaç madenden yararlanıyordu. II. Murat döneminde Üsküp'te sikke basılmıştır. 1453'ten önce Rumeli'deki aktif Osmanlı darphâneleri Edirne ve Serez'deydi.⁷¹ Evliya Çelebi Kratova'da bakır ve gümüş cevherlerinin çıkarıldığını, işçilerin suçlulardan ve vergiden muaf müsellemlerin olduğunu, burada IV. Murad devrinde işleyen bir darphâne bulunduğunu, bu darphâne saf gümüş dirhem ve dinar kesildiğini beyan etmektedir.⁷² 1500-1600 döneminde Sırbistan, Bosna ve Makedonya

⁶⁹ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, 1300-1600*, (çev. Halil Berktaş), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, 68.

⁷⁰ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, 67.

⁷¹ Murphey, *Osmanlı Ekonomisi*, 63.

⁷² Seyit Ali Karaman, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 5. Kitap, c. II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017, 779.

gümüş madenleri, gümüş üretiminin büyük bir bölümünü karşılamaktaydı. 1584'ten başlayarak ucuz İspanyol-Meksika gümüşünün Osmanlı pazarını istilâ etmesi sonucu, bu madenler rantabil olmaktan çıkmış ve zamanla terk edilmiştir.⁷³

a-Sidrekapsi Gümüş Madenleri

Osmanlı Devleti Sidrekapsi'ni XV. yüzyılda sınırlarına dâhil etmiştir. Selanik'in iki menzil doğusunda dağların arasında bulunan bir kasabadır.⁷⁴ Burası fethedildiğinde eski çağlardan beri gümüş çıkarılan küçük bir yerleşim birimidir. Osmanlı Devleti zamanla buradaki madenleri daha mamur hale getirecek, daha fazla işçi istihdâm edecek, daha fazla üretim yapacak ve buraya darphâne kuracaktır. XV. yüzyılın son çeyreğinde, Sidrekapsi Maden Nezareti Mukataasının yıllık geliri, kömür bedelleri, vedar akçesi bedelleri, ihtisab ve ihzariye, ispenç rüsumu ve Yerise hassı gelirleri ile toplam (16 yük) 1.600.000 akçeydi.⁷⁵

XVI. yüzyılın ilk yarısında Sidrekapsi madeni, Rumeli'deki en verimli gümüş ve altın üretimi merkezi haline gelmişti. Bu dönemde yıllık yaklaşık 6 ton dolayında gümüş üretildiği tahmin ediliyordu. Fakat 1600'lü yıllara girildiğinde bu oranda gözle görülür biçimde düşüş gözlemlenmiştir. Bunun en mühim nedeni, bu dönemde Amerika'dan Avrupa'ya getirilen ucuz gümüşün Osmanlı Devleti'ni de kapsayarak eski dünyayı olumsuz biçimde etkilemesiydi.⁷⁶ Sidrekapsi gümüş madenleri muhtelif zamanlarda muhtelif mültezimlere verilmiştir. Bu maden Avrupa'daki en büyük gümüş madenlerinden olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin de mühim bir gelir membaıdır. Sidrekapsi gümüş madenlerinin işletilmesi ve sair hususlar hakkında II. Mehmet devrinde kanunnâme çıkarılmıştır.

b-Novo Brdo Gümüş Madenleri

Novo Brdo, Osmanlı Devleti döneminde Kosova Vilayeti'nin Priştine Sancağı'na bağlı Gilan Kazası'nın bir köyüdür. Kosova 1389'da Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra Fetret Devri'(1402-1413)nde bir süre Osmanlı hâkimiyetinden çıksa da 1455'te Kosova'nın kuzeyindeki topraklar da alındıktan sonra Novo Brdo'yu da kapsayan topraklarla Prizren kuzeye doğru genişlemiştir. Böylece Osmanlı Devleti, Novo

⁷³ İnalçık, *Ortaçağ'da Para Politikası*, 169.

⁷⁴ P. L., İnciyan ve H. D., Andreasyan, *Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1974, 50.

⁷⁵ Altunbay, *Sidrekapsi*, 26.

⁷⁶ Altunbay, *Sidrekapsi*, 22.

Brdo'yu tamamen topraklarına katmış ve buradaki gümüş madenlerini işletmeye başlamıştır.

Novo Brdo'da Osmanlı idaresinden önce de gümüş madenleri işletilmektedir. Novobrdo'da daha II. Murat devrinde Osmanlılar gümüş akça basmaya başladılar.⁷⁷ Ayrıca XVI. yüzyılın ikinci yarısında Balkanlar'daki gümüş madenlerinin yıllık toplam üretim düzeyi 26-27 ton olarak tahmin edilmektedir. Yıllık üretim miktarı 6 ton olan Sidrekapsı'dan sonra Novobrdo ikinci sırada gelmektedir.⁷⁸ Fatih Sultan Mehmet döneminde, Novobrdo gümüş madenleri hakkında ilk maden kanunnâmesi de yayınlanmıştır. Bu kanunnâmelerde; üretimin devamlılığını esas alan ve buna mani olan her türlü art niyetin önüne geçilmeyi amaçlayan ve birçoğu aynı mahiyette olan kanunlar yayınlanmıştır.⁷⁹

Maden Bölgesi	Mukataa Değeri	Yılı
Üsküp	4.695.915	1584
Zaplana	4.600.000	1603
Sidrekapsı	3.690.000	1585
Demirhisar	1.710.000	1589
Lofça-Berkofça	1.633.000	?
Pravişte	851.182	1590
Srebrenice	848.105	1558
Trepçe	333.333	1583
Rudnik	233.333	1585
Novaberde	216.666	1585

*Gümüş Madeni Mukataalarının Yıllık Gelirleri (Murphey: Silver Production)*⁸⁰

⁷⁷ İnalçık, *Ortaçağ'da Para Politikası*, 173.

⁷⁸ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi*, 69.

⁷⁹ Ahmed Akgündüz, "Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri", *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c.I, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992, 553.

⁸⁰ Altunbay, *Sidrekapsi*, 23.

Sonuç

Yeniçağ'da Osmanlı Devleti'nde madencilik, birçok maden yöresinde çeşitli görevlerdeki binlerce işçisiyle büyük bir sektör olmakla birlikte, gümüş ve bakır madenleri harp sanayinden para basımına birçok sektörü kendine bağımlı kılmıştır. Anadolu'da ve Balkanlar'da çıkarılıp işlenen madenler, bilhassa XV. ve XVI. yüzyıllarda devlet için büyük bir kaynak mahiyetinde olmakla birlikte XVII. yüzyıldan itibaren madencilik sektörü zayıflamaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin en ihtişamlı dönemi de bu madenlerin en mamûr olduğu döneme denk gelmiş ve madenciliğin zayıflamasıyla ekonomide zaafiyetler zuhûr etmiştir. Osmanlı Devleti madenleri çıkarılan kanûnlarla sıkıca kontrol etmiş, bu madenlerin özellikle kritik dönemlerde dış ülkelere çıkarılmasını engellemiş, savaş dönemlerinde üretimin devamını temin etmiş ve bazı madenlerin ihracını da yasaklamıştır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA).

3 Numaralı Mühimme Defteri (MD 3).

5 Numaralı Mühimme Defteri (MD 5).

6 Numaralı Mühimme Defteri (MD 6).

Kronikler, Seyahatnameler ve Araştırma-İnceleme Eserler

AKDAĞ, M., *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları., 3. 2015.

AKGÜNDÜZ, A., “*Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*”, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, C.I, İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1992.

ALTINAY, A. R., *Osmanlılar Döneminde Türkiye Madenleri (967-1200)*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989.

ALTUNBAY, M., “Osmanlı Döneminde Bir Maden İşletmesinin Tarihi Süreci: Sidrekapsi”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010.

BAYKAL, B. S., *Peçevi Tarihi I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

BEYOĞLU, S., “Tirebolu Şerhiye Sicillerine Göre Espiye (1788-1914)”, *Tarihi, Kültürel Özellikleri ve Gelenekleriyle Espiye Sempozyumu*, Espiye Belediyesi Yayınları, 2007.

ÇAĞATAY, N., “Osmanlı İmparatorluğu’nda Maden işletme Hukuku”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II, (1942): 103-125.

ÇELİK, K., “Mısır Beylerbeyi Hayır Bey’in Muhallefâtı (1517- 1522)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXIII, sy. 55, (2014): 163-182.

ERÜZ, G., *Gümüşhane Kurum Vadisi Maden Köyü Yerleşmeleri*, Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2009.

- FAROQHİ, S., *Osmanlı Zanaatkârları*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi (1550-1650)*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- FRANKOPAN, P., *İpek Yolu*, çev. Mengü Gülmen, Pegasus Yayınları, İstanbul 2018.
- GÖKSU, E., *Türk Kültüründe Silah*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015.
- GÜRBÜZ, A., “Toprak Vakıf İlişkisi Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı”, *Ankara Üni.Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.
- İNALCIK, H., “Ortaçağ'da Para Politikası ve Para Değerli Maden İlişkisi”, *Makaleler I*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2018.
- ,“Rumeli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 35: 232-235, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- İNCİCYAN, P. L. ve ANDREASYAN. H. D., *Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1974.
- KARAMAN, S. A., *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi, 2-3-4-5-6*. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- KOÇ, Ü., “XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıl Ortalarına Değişen Gümüş Arzı ve Yansimâları Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VII, 2009. 269-286.
- KÜTÜKOĞLU, M. S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- MURPHEY, R., “Erken İmparatorluk Çağında Osmanlı Ekonomisi”, *Osmanlı Dünyası*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.

PAMUK, Ş., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

-----, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul:Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

REFİK, A., *Osmanlılar Döneminde Türkiye Madenleri (967-1200)*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989.

SAHİLLİOĞLU, H., “Altın”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, II: 532-536. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

-----, “Darphâne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VIII: 501-505, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

SAKA, E., “II. Abdülhamit Dönemi'nde Giresun ve Çevresinde Madenler”, Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi 2016.

-----, 52 Numaralı Kadı Siciline Göre 19. Yüzyılda Sivas'ta Giyim Kuşam, *Studies Of The Ottoman Domain*, 8, sy. 15, 2018.

THEVENOT, J., *1655-1656'da Türkiye*, çev. Nuray Yıldız, İstanbul: Kervan Yayıncılık, 1978.

TIZLAK, F., *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

TURAN, M., “Madencilüğimizin Tarihsel Gelişimi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 47-63, İstanbul İletişim Yayınları, 2013.

ÜÇÜNCÜOĞLU, A. G. ve -KÖMÜRLÜ, E., “Osmanlı Dönemi Gümüşhane İli Madencilik Tarihine Genel Bir Bakış”, *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, sy. 9, (2016): 97-104.

YILMAZER, Z., *Abdulkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi*, c. II, Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.